

LAIHIAN VARHAISKASVATUKSEN JA ESIOPETUKSEN KIUUSAAMISEN VASTAINEN SUUNNITELMA

SISÄLLYS

1	JOHDANTO	4
2	MITÄ ON KIUSAAMINEN?	5
2.1	Laihian varhaiskasvatus- ja esiopetushenkilöstön kiusaamisen määritelmä	5
2.2	Kiusaamisen roolit ja muodot	5
3	KIUSAAMISEN VASTAINEN TYÖ.....	6
3.1	Laihian varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen tavoite kiusaamisen ehkäisemiseksi.....	6
3.2	Konfliktin ja kiusaamisen ero	6
3.3	Kiusaamisen tunnistaminen.....	8
3.4	Kiusaamistilanteisiin puuttuminen ja selvittely	9
3.5	Kiusaamisen ehkäisy.....	11
4	YHTEISTYÖ LASTEN HUOLTAJIEN KANSSA	12
5	SUUNNITELMAN ARVIOINTI JA PÄIVITTÄMINEN	13
6	SUUNNITELMAAN PEREHDYTTÄMINEN.....	14
	LÄHTEET.....	15

LIITTEET:

Liite 1. Opas varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen henkilöstölle pienten lasten kiusaamisilmiön parissa työskentelyn tueksi

Liite 2. Laihian varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen kiusaamisen vastaisen suunnitelman havainnointilomake

Liite 3. Kirjallisuutta varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen henkilöstön käyttöön

Liite 4. Laihian varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen kiusaamisen vastainen ryhmäkohtainen suunnitelma

Liite 5. Esimerkkejä Laihian varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen henkilöstölle syksyn vanhempainillassa käsiteltävistä asioista.

Liite 6. Huoltajien tiedotelehtinen.

Liite 7. Implementointisuunnitelma

Liitteet 2-7 ovat tarkoitettu varhaiskasvatus- sekä esiopetushenkilöstön käyttöön ja on jätetty tästä kunnan internetsivuilla julkaistusta versiosta pois. Tarpeen vaatiessa lukijan on mahdollista tutustua näihin liitteisiin ottamalla yhteyttä varhaiskasvatus- tai esiopetushenkilöstöön.

1 JOHDANTO

Varhaiskasvatustalaki ja perusopetuslaki määrittävät, että lapsella on oikeus oppimista edistävään ja turvalliseen varhaiskasvatus- sekä oppimisympäristöön. Lisäksi oppilas- ja opiskelijahuoltolaki edellyttävät, että opiskeluhuoltosuunnitelmaan on kirjattava ”suunnitelma opiskelijoiden suojaamiseksi väkivallalta, kiusaamiselta ja häirinnältä”.

Valtakunnallisen varhaiskasvatussuunnitelman mukaan lasten oppimisympäristön tulee olla turvallinen ja siellä tulee ehkäistä kiusaamista sekä puuttua siihen. Esiopetuksen opetussuunnitelma ohjeistaa järjestäjää laatimaan suunnitelman lasten suojaamiseksi väkivallalta, kiusaamiselta ja häirinnältä.

Laihian varhaiskasvatussuunnitelmassa todetaan, että lapsella on oikeus psyykkiseen sekä fyysiseen turvallisuuteen varhaiskasvatusympäristössään. Laihialla esiopetuksen tavoitteena on luoda lapselle turvallinen kasvu- ja oppimisympäristö sekä puuttua kehityksen ja oppimisen esteisiin.

Lapsen kokonaisvaltaisen hyvinvoinnin ja kehittymisen sekä oppimisen edellytys on, ettei hän joudu kohtaamaan lapsiryhmässään turvattomuutta tai kiusaamista.

Tämä suunnitelma on suunnattu Laihian kunnan varhaiskasvatukseen sekä esiopetukseen ja se on tarkoitettu kunnan varhaiskasvatus- sekä esiopetussuunnitelmien liitteeksi. Suunnitelmasta on tavoitteena saada työkalu kaikille kunnan varhaiskasvattajille ja esiopettajille.

Tämä suunnitelma on laadittu varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen henkilöstöstä muodostetussa työryhmässä, jonka jäseninä olivat varhaiskasvatuksen lastenhoitajat *Ly Kauppi* ja *Anne Oinonen*, varhaiskasvatuksen opettajat *Mia Aho* ja *Sanna Harju*, varhaiskasvatuksen erityisopettajat *Maria Laukkonen* ja *Sari Nikkola*, perhepäivähoidonohjaaja *Raija Mäenpää*, päiväkotien johtajat *Päivi Ahlsved* ja *Päivi Hakola* sekä varhaiskasvatusjohtaja *Maija Kajaala*.

Suunnitelman laatimisessa hyödynnettiin esiopetuksen sekä varhaiskasvatuksen tiimeille toteutetun kyselyn tuloksia. Kyselyn toteutuksesta, työryhmän kokoontumisista ja suunnitelman luonnostelemisesta ja viimeistelystä vastasi varhaiskasvatuksen opettaja *Mari Laulaja* ylempään ammattikorkeakoulututkintoon (YAMK) johtavan koulutuksen opinnäytetyönään.

2 MITÄ ON KIUSAAMINEN?

2.1 Laihian varhaiskasvatus- ja esiopetushenkilöstön kiusaamisen määritelmä

Varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen tiimeille toteutetun kyselyn ja työryhmätyöskentelyn perusteella muodostettiin seuraavanlainen Laihian varhaiskasvatus- ja esiopetushenkilöstön määritelmä kiusaamiselle:

”Kiusaaminen on tarkoituksenhakuista ja toistuvaa fyysistä, psyykkistä tai sanallista huonoa käytöstä toista kohtaan, jonka kiusattu kokee kiusaamisena. Kiusaamisen osapuolet voivat olla toistuvasti samat henkilöt tai kiusaamista voi ryhmässä ilmetä vaihtelevasti eri henkilöiden välillä. ”

2.2 Kiusaamisen roolit ja muodot

On todettu, että jo 3-6 -vuotiaiden lasten ryhmissä ilmenevät erilaiset kiusaamisroolit. Koko lapsiryhmän turvallisuus koetaan huonoksi, jos kiusaajalla on apureita, vahvistajia tai sivustaseuraajia ympärillään. Kiusaaminen voidaan määritellä ryhmäilmiöksi ja jatkuakseen se tarvitsee ympärilleen yleisön. Kiusaamista tutkineet jaottelevat kiusaamisen psyykkiseen, sanalliseen ja fyysiseen kiusaamiseen.

Varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen tiimeille toteutetun kyselyn tulosten perusteella muodostettiin seuraavanlainen kuvaus varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen lapsiryhmissä esiintyvän kiusaamisen eri muodoista:

PSYYKKINEN KIUSAAMINEN	SANALLINEN KIUSAAMINEN	FYYSINEN KIUSAAMINEN
<ul style="list-style-type: none"> • Uhkailu • Vallan käyttö • Manipulointi • Leikkikavereiden valikointi • Leikeistä poissulkeminen • Leikkien rikkominen ja häiritseminen • Toiselle nauraminen • Toiselle vastaamatta jättäminen 	<ul style="list-style-type: none"> • Nimittely • Loukkaava kommentointi, esimerkiksi vaatteista • Toiselle ilkeästi puhuminen, esimerkiksi sanotaan ”en tykkää susta” 	<ul style="list-style-type: none"> • Töniminen • Lyöminen • Painiminen • Raapiminen • Pureminen • Sylkeminen • Nipistäminen • Etuilu

Lisää tietoa kiusaamisen määritelmästä, rooleista ja esiintymisestä pienten lasten ryhmissä löytyy tämän suunnitelman liitteenä olevasta varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen henkilöstölle suunnatusta oppaasta. (Liite 1.)

3 KIUSAAMISEN VASTAINEN TYÖ

3.1 Laihian varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen tavoite kiusaamisen ehkäisemiseksi

”Tavoitteenamme on saada lapselle aikaan kokemus hyvästä sekä turvallisesta varhaiskasvatus- ja esiopetuspäivästä. Lapsiryhmissä tavoitteenamme on ehkäistä kiusaamista lapsille ratkaisutaitoja opettamalla, suunnitelmallisesti tilanteisiin puuttumalla ja huoltajien kanssa yhteistyötä tekemällä.”

3.2 Konfliktin ja kiusaamisen ero

Kaikki ristiriidat lasten välillä eivät ole kiusaamista, mutta konfliktien selvittely ehkäisee sen, ettei niistä synny kiusaamista. Kiusaamisen ja riidan ero perustuu toiminnan motiiviin. Kiusaamisen motiivina on loukata tai satuttaa toista, kun taas riidan syntymisen taustalla on erimielisyys. Lisäksi kiusaamisilmiön syntymiseen vaikuttaa ratkaisevasti myös ryhmän muiden lasten suhtautuminen ilmiöön. Kiusaamisesta tulee sosiaalisesti palkitsevaa, jos se saa huomiota, kiinnostusta ja vahvistusta ryhmän muilta lapsilta.

Lasten kanssa on hyvä keskustella siitä, että konflikti ja kiusaaminen ovat eri asioita. Konfliktissa tai kinastelussa osapuolet riitelevät tasaväkisesti, mutta kiusaamisessa osapuolten voimasuhteet ovat epätasaiset ja kiusatulla on vaikeuksia puolustautua. On muistettava, että jokainen lapsi kokee tilanteen omalla tavallaan ja hänen kokemustaan on kuunneltava. Lasten vertaisryhmissä tulee väistämättä eteen ristiriitoja. Konfliktien kautta lasten on mahdollisuus oppia kuuntelemaan ja ymmärtämään toisia sekä puolustamaan omaa mielipidettään. Pienet lapset eivät kuitenkaan osaa vielä selvittää riitoja vertaistensa kanssa, vaan he tarvitsevat siihen aikuisen tukea.

Lasten mielestä **riita** tarkoittaa esimerkiksi sitä, että:

-Tapellaan jostain kivasta tavarasta.-
(poika 6 v.)

-On erimielisyyksiä asioista.-
(poika 6 v.)

Lasten mielestä **kiusaaminen** tarkoittaa esimerkiksi sitä, että:

-Eka iloinen, kun lupas mennä leikkimään. Sit se tuli surulliseksi, kun sitä ei otettu leikkiin mukaan.- (poika 5 v.)

-Tyttö näyttää kieltä. Sydän on rikki. Ei saa tehdä sellaista.- (tyttö 5 v.)

Vinkkejä lapsiryhmän konfliktitilanteiden selvittelyyn:

Miten konfliktitilanteita voidaan selvittää?

- Tarvittaessa aikuinen keskeyttää riitatilanteen
 - Lasten kanssa keskustellaan tapahtuneesta:
 - Huomioidaan lasten ikätaso ja kielellinen kehitys.
 - Tilanteen selvittelyssä voidaan käyttää kuvia.
 - Keskustelun tukena voidaan käyttää piirtämistä. Esimerkiksi sarjakuva-piirtämisen avulla lapsen saattaa olla helpompi ilmaista, mitä tilanteessa tapahtui.
 - Keskustelussa voidaan hyödyntää tunnekasvatusta: sanoitetaan lapselle ”miltä toisesta tuntuu” tai mietitään lapsen kanssa ”miltä sinusta tuntuisi?”, ”Et voi toimia noin, koska siitä tulee toiselle paha mieli. Sen sijaan voisit toimia näin...”
 - Lapsille opetetaan, että riitelyssä toista ei loukata lyömällä, huutamalla tai haukkumalla.
 - Kuunnellaan lasten omia ajatuksia ratkaisumalleista.
 - Riitelyn on aina hyvä päättyä sovintoon ja lapsille voidaan opettaa anteeksi pyytämistä sekä anteeksi antamista.
 - Jos riitelytilanne on uhkaava, lapset ohjataan erilleen ja selvittämään tilannetta, kunnes molemmat osapuolet ovat rauhoittuneet.
 - Lasten välisistä konfliktitilanteista kerrotaan ryhmän muille kasvatäjille ja osallisten huoltajille:
 - Yhdessä havainnoidaan, jatkuuko riitely (milloin voidaan puhua kiusaamisesta?)
 - Rohkaistaan myös lapsia kertomaan, jos tilanne toistuu.
- ♥ Hyviä käytännön toimintavinkkejä ristiriitojen selvittelyyn ja esimerkiksi lasten yhteisen leikin tukemiseen löytyy esimerkiksi teoksesta ”Mun ja sun juttu!”

3.3 Kiusaamisen tunnistaminen

Pienten lasten ryhmissä kiusaamistilanteet tapahtuvat usein niin sanottujen vapaiden leikkien yhteydessä tai silloin, kun aikuiset eivät näe tai heillä on kiire. Tilanteiden huomaaminen on edellytys sille, että kiusaamiseen voidaan puuttua. Havainnoimalla lapsiryhmää kasvattajat voivat huomata, jos konfliktitilanteet ovat toistuvia ja voidaan puhua kiusaamisesta.

Kiusaamisen huomaaminen ja tunnistaminen:

- ♥ Havainnoi ja dokumentoi lasten leikkejä sekä yhteistoimintaa sisällä ja ulkona.
- ♥ Keskustele lasten kanssa hyvästä kaveruudesta.
- ♥ Keskustele ja kysele lapsilta kiusaamisesta, esimerkiksi missä ”ikävät” asiat tapahtuvat.
- ♥ Rohkaise lapsia kertomaan ikävistä asioista. Opetta lapsille, että kiusaamisesta kertominen ei ole kantelua.
- ♥ Tee huoltajien kanssa yhteistyötä ja rohkaise heitä olemaan tarvittaessa yhteydessä lapsen ryhmän kasvattajiin.
- ♥ Tee kiusaamiseen liittyviä haastatteluja lapsiryhmässä. (Tarvittaessa käytä kuvia apuna.)
- ♥ Käytä kuvia, jotka kuvaavat erilaisia kiusaamistilanteita.
- ♥ Lue lasten kanssa erilaisia kirjoja, jotka käsittelevät kiusaamista ja hyvää kaveruutta.

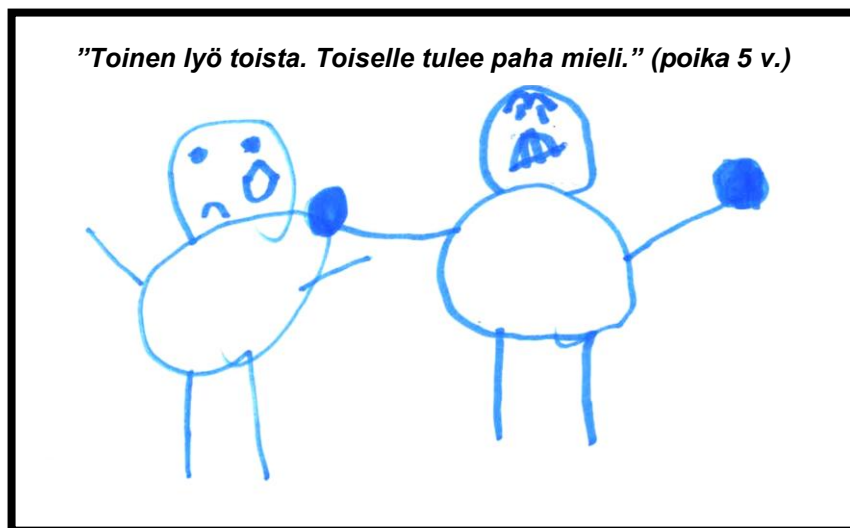
Laihialla kiusaamistilanteiden havainnointiin on laadittu oma lomakkeensa, joka on tässä suunnitelmassa liitteenä. (Liite 2.) Sen käyttöönotto ei välttämättä edellytä varsinaista havaintoa kiusaamisesta, vaan sitä on mahdollista hyödyntää myös lasten leikkien ja yhteistoiminnan havainnointiin sekä mahdollisen kiusaamisen tunnistamiseen.

3.4 Kiusaamistilanteisiin puuttuminen ja selvittely

Puuttumisen keinot valitaan tilanteen mukaan ja puuttuminen edellyttää lasten tuntemista sekä tilanteen havainnointia. **Tilanteessa, jossa lapsen kotona herää huoli kiusaamisesta, selvittely aloitetaan keskustelemalla huolesta lapsen ryhmän omien kasvattajien kanssa.** Huoltajat ja ryhmän kasvattajat sopivat yhdessä tilanteeseen parhaiten soveltuvat havainnoinnin ja puuttumisen keinot. Perhepäivähoitajien on mahdollista pyytää tukea asian selvittelyyn omalta esimieheltään perhepäivähoidonohjaajalta. Havainnointilomakkeen (liite 2) käyttöönoton yhteydessä sovitaan havainnoinnille tilanteeseen sopiva ajanjakso. Kiusaamistilannetta selvitetäessä on kuitenkin huomioitava, että kiusaajaa ja kiusattua ei aseteta kasvokkain tai selvitetä tilannetta koko ryhmän kuullen.

Kiusaamisen käsittelyssä tulee huomioida se, että myös kiusaaja tarvitsee apua ja empaattista kohtelua, ei vain kiusattu. Pieni lapsi ei vielä välttämättä ymmärrä oman toimintansa vaikutuksia toista kohtaan ja usein kiusaaminen on opittu tapa, minkä vuoksi tärkeää kiusaamisen käsittelyssä onkin kiusaajalle opettaa, miten toisten ihmisten kanssa ollaan ja miten omat negatiiviset tunteet voi muuten kuin kiusaamalla ilmaista.

Suunnitelman liitteessä 3 on vinkkejä aiheeseen liittyvistä kuvakirjoista, joita voidaan ryhmässä lasten kanssa lukea ja käyttää apuna kiusaamisen puuttumisessa sekä selvittelyssä. Lisäksi liitteessä on luku- ja toiminta-vinkkejä myös kasvattajille.

Laihian varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen kiusaamisen puuttumisen ja tilanteiden selvittelyn toimintamallin kokoamisessa on hyödynnetty PIKI -toimintamallia (Haapsalo, Kirkkopelto & Repo 2018):

Kun on tehty havainto kiusaamisesta:

- Kartoitetaan tilannetta ja havainnoidaan lapsiryhmää, havainnointilomake (Liite 2) otetaan käyttöön (sovitaan havainnoinnille tilanteeseen sopiva ajanjakso):
 - Kirjataan milloin ja millaista kiusaamista esiintyy.
 - Kirjataan ketkä ovat olleet mukana kiusaamisessa.
- Keskustellaan koko lapsiryhmän, kiusaamisen osapuolten ja lasten huoltajien kanssa tapahtuneesta syylistämättä ketään.
- Sovitaan, miten yhdessä sitoudutaan kiusaamisen ehkäisyyn.

Havainnoidaan ja dokumentoidaan (Liite 2).

Puuttumisen keinot riittivät:
Seuranta.

Jos kiusaaminen jatkuu:

- Keskustellaan tilanteesta varhaiskasvatuksen erityisopettajan kanssa ja suunnitellaan jatkotyöskentelyä (tarvittaessa esimies mukaan).
- Tarvittaessa keskustellaan yhteisesti kiusaamisen osapuolten sekä huoltajien kanssa (mukana mahdollisesti varhaiskasvatuksen erityisopettaja ja/tai esimies) ja sovitetaan yhteisesti toimenpiteistä, jotka ovat tarpeen tilanteessa.
- Jatketaan kiusaamisen vastaista työskentelyä sekä sovitetaan tilanteen seurannan ja arvioinnin käytännöt.
- Sovitut asiat dokumentoidaan (Liite 2).

Kiusaamistilanteiden puuttumisesta ja selvittelystä löytyy lisää tietoa tämän suunnitelman liitteenä olevasta oppaasta. (Liite 1.)

3.5 Kiusaamisen ehkäisy

Kiusaaminen koskettaa aina koko lapsiryhmää ja sen ehkäisy tapahtuu koko ryhmän tasolla. Varhaiskasvatuksessa kiusaamisen ehkäisy on osa toimintakulttuuria. Myönteinen toimintakulttuuri vahvistaa yhteisöjen hyvinvointia ja myönteisessä toiminnassa tuetaan lapsen osallisuutta, yhdenvertaisuutta sekä tasa-arvoa. Myönteiseen toimintakulttuuriin kuuluvat myös henkilöstön keskinäinen yhteistyö ja vuorovaikutus lasten huoltajien kanssa. Varhaiskasvatushenkilöstö tukee lasten vertaissuhteiden syntyä, puuttuu ristiriitoihin sekä opettaa rakentavia keinoja niiden ratkaisemiseen. Laihialla varhaiskasvatuksessa ja esiopetuksessa kiusaamisen ehkäisyä tueksi laaditaan syksyisin ryhmäkohtainen kiusaamisen vastainen suunnitelma, jossa huomioidaan oman lapsiryhmän lapset ja ryhmädynamiikka. (Liite 4)

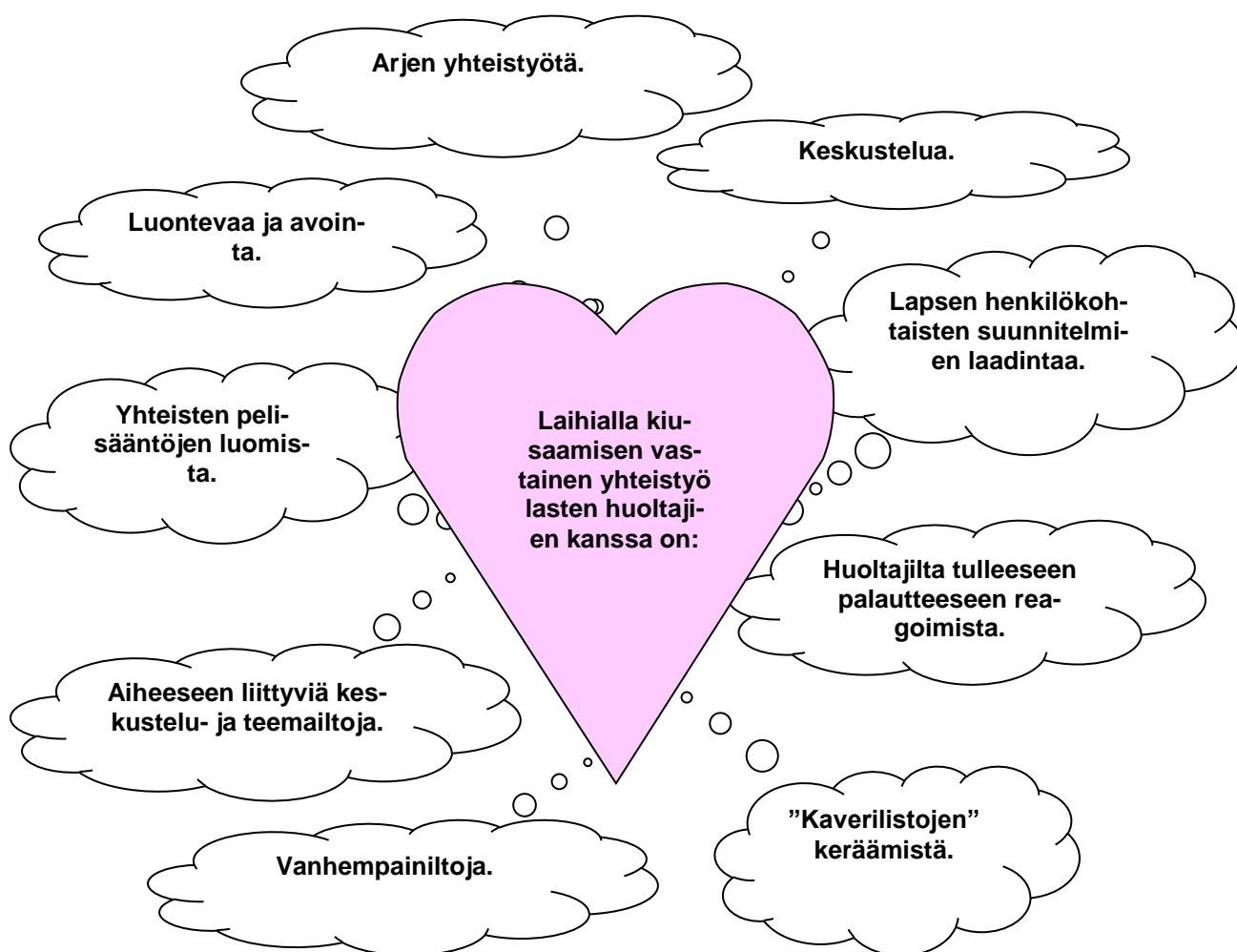

Suunnitelman liitteessä 3 on vinkkejä aiheeseen liittyvistä kuvakirjoista, joita voidaan ryhmässä lasten kanssa lukea sekä käyttää apuna kiusaamisen ehkäisyssä. Lisäksi liitteessä on luku- ja toimintavinkkejä myös kasvattajille.

4 YHTEISTYÖ LASTEN HUOLTAJIEN KANSSA

Kiusaamisen ehkäisyssä yhteistyö lasten huoltajien kanssa on tärkeää.

Laihialla kiusaamisen vastainen suunnitelma esitellään syksyisin lasten huoltajille vanhempainiltojen yhteydessä (Liite 5) ja illasta varataan aikaa ryhmäkohtaisen kiusaamisen vastaisen suunnitelman työstämiseen sekä kirjaamiseen yhdessä huoltajien kanssa (Liite 4). Lisäksi yhteistyötä huoltajien kanssa edistetään jakamalla heille vanhempainillan yhteydessä tiedotelehtinen Laihian varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen kiusaamisen vastaisista toimintatavoista. (Liite 6.)

5 SUUNNITELMAN ARVIOINTI JA PÄIVITTÄMINEN

Suunnitelma arvioidaan ja päivitetään vuosittain kesäkuussa. Sitä varten muodostetaan keväisin henkilöstöstä koostuva työryhmä, jonka jäsenet päiväkotien johtajat (varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen esimiehet) nimeävät vuosittain kesän ajan työvuorojen ja vuosilomien varmistuessa.

Ryhmäkohtaisten suunnitelmien arviointia tehdään toimintakauden aikana aina tarpeen vaatiessa, mutta viimeistään keväisin huhti-toukokuussa ennen toimintakauden päättymistä. Samalla tiimeissä arvioidaan myös Laihan varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen kiusaamisen vastaista suunnitelmaa kokonaisuutena. Tämä tehdään ryhmäkohtaisen suunnitelman viimeisellä sivulla olevaa lomaketta apuna käyttäen. Valmis arviointilomake toimitetaan toukokuun puoleen väliin mennessä päiväkotien johtajalle (päiväkotien ja esiopetuksen tiimit), varhaiskasvatusjohtajalle (ryhmäperhepäivähoidon tiimit) tai perhepäivähoidonohjaajalle (perhepäivähoito). He toimittavat ne arviointityöryhmälle ennen kesäkuun arviointikokoukseen.

Huoltajille suunnitelma on nähtävänä sähköisessä muodossa kunnan internet-sivuilla ja heidän on mahdollista kommentoida suunnitelmaa ja antaa palautetta esimerkiksi tyytyväisyyskyselyn sekä vanhempainillan yhteydessä.

"Taiteilijana tyttö 5v."

6 SUUNNITELMAAN PEREHDYTTÄMINEN

Tavoitteena on ottaa kiusaamisen vastainen suunnitelma vähitellen käyttöön toimintakaudella 2019-2020 niin, että kokonaisuudessaan se olisi käytössä syyslukukauden 2020 alkaessa. Tarkempi aikataulu ja implementointisuunnitelma ovat suunnitelman liitteenä (Liite 7).

Laihian varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen kiusaamisen vastainen suunnitelma on sekä huoltajien että henkilöstön luettavissa kunnan internet-sivuilla. Lapsiryhmiin tulevien sijaisten ja opiskelijoiden on mahdollista perehtyä siihen myös perehdytyskansioon tulostetun paperisen version avulla. Ryhmän kasvattajien vaihtuessa kesken toimintakauden, tulee uusi työntekijä perehdyttää suunnitelmaan. Ryhmäkohtainen suunnitelma arvioidaan sekä päivitetään tiimipalaverin yhteydessä.

LÄHTEET

Haapsalo, T., Kirkkopelto, K. & Repo, L. 2018. Mun ja Sun juttu! Lasten sosiaalisten taitojen vahvistaminen kiusaamisen ehkäisyssä. Helsinki. Premedia.

Hamarus, P. 2008. Koulukiusaaminen. Huomaa, puutu, ehkäise. Helsinki. Kirjapaja.

Kirves, L. & Stoor-Grenner, M. 2010. Kiusaavatko pienetkin lapset? Kiusaamisen ehkäisy alle kouluikäisten lasten parissa -hanke. MLL. Folkhälsan. Viitattu 17.6.2019. <http://www.slal.fi/doc/Kiusaavatko20pienetkin20lapset1.pdf>.

Kirves, L. & Stoor-Grenner, M. 2011. Kiusaamisen ehkäisy varhaiskasvatuksessa. Kiusaamisen ehkäisyn ja puuttumisen suunnitelman laatiminen. Kiusaamisen ehkäisy alle kouluikäisten lasten parissa -hanke. MLL. Folkhälsan. Helsinki.

L L1287/2013. Oppilas- ja opiskelijahuoltolaki. Säädös säädöstietopankki Finlexin sivuilla. Viitattu 14.6.2019. <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2013/20131287#Pidp446757440>

L19.1.1973/36. Varhaiskasvatuslaki. Säädös säädöstietopankki Finlexin sivuilla. Viitattu 14.6.2019. <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1973/19730036>.

L21.8.1998/628. Perusopetuslaki. Säädös säädöstietopankki Finlexin sivuilla. Viitattu 17.6.2019. <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1998/19980628>.

Laaksonen, V. & Repo, L. 2017. Kaveritaitoja. Tietoa ja harjoituksia toimivan ryhmän rakentamiseen varhaiskasvatuksessa. Folkhälsan.

Laihia esiopetuksen opetussuunnitelma. Viitattu 15.6.2019. https://www.laihia.fi/files/23/Laihia_esiopetuksen_opetussuunnitelma_2016.pdf

OKM 2018. Kiusaamisen ehkäisy sekä työrauhan edistäminen varhaiskasvatuksessa, esi- ja perusopetuksessa sekä toisella asteella. Loppuraportti. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2018:16. Viitattu 30.9.2018. <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/160694/okm16.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Opetushallitus 2016 a. Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet. Määräykset ja ohjeet. 2016:17. Tampere. Juvenes print – Suomen Yliopistopaino Oy.

Opetushallitus 2016 b. Esiopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014. Määräykset ja ohjeet 2016:1. Tampere. Juvenes print – Suomen Yliopistopaino Oy.

Repo, L. 2015. Pienet lapset ja kiusaamisen ehkäisy. Juva. Bookwell Oy.

Verlinden-Bondaruk, M. 2014. Population-Based Studies of Bullying in Young Children. Akateeminen väitöskirja. Erasmus University Rotterdam. Viitattu 15.6.2019. http://www.epib.nl/publications/dissertations/20141202-Maryna_Verlinden_Bondaruk/thesis.pdf#page=121

MLL 2017. Kiusaaminen ja pienet lapset. Viitattu 14.6.2019. <https://www.mll.fi/vanhemmille/tukea-perheen-huoliin-ja-kriiseihin/kiusaaminen-ja-pienet-lapset/>

**Opas varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen henkilöstölle
pienen lasten kiusaamisilmiön parissa työskentelyn tueksi.** (Erillinen dokumentti.)

